

POKROK VLASTENSKÝ

Jiří Rak

Patriotic Progress

Using a series of examples, the author reflects on the mutual determination of the general idea of progress and the phenomenon of the ‘National Awakening’ with the economic and cultural emancipation of the Czech nation through the eyes of actors in this process. Employing their frequently used term ‘national progress’, he also demonstrates their inner tensions, reservations about the universal ‘religion of progress’, and the meaning of their conservative elements. In the ironic framework of Jaroslav Hašek’s ‘Party of Moderate Progress within the Bounds of the Law’, he also finds pertinent shorthand with which to explain the Bohemian National Awakeners’ understanding of progress.

Jiří Rak (*1947) působí na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, jiri-rak@seznam.cz

Během poloviny 19. století, když tzv. národní obrození již začínalo vstupovat do dějin, panovala v českém myšlení jednoznačná shoda, že formování moderního českého národa je součástí nezadržitelné cesty evropského lidstva k lepším zítřkům. Jinými slovy, české národní hnutí je jevem pokrokovým. V této souvislosti není vlastně podstatné, zda jde pokrok ve smyslu nábožensky zakotvené humanity, jak to hlásala Masarykova *Česká otázka*, nebo jestli je české úsilí prostě součástí evropského liberalismu – zde je možno poukázat na *České myšlenky* Josefa Kaizla.⁹² „Pokrokovost“ českého vlastenectví byla prostě přijímána bez diskusí, za jeho logické završení pak byl v meziválečné době považován vznik Československé republiky.⁹³ Pro Zdeňka Nejedlého bylo dokonce národní obrození

92 Obě studie jsou k dispozici v moderní edici MILOŠE HAVELKY, *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*, Praha 1995. Názory ostatních účastníků debaty ponechávám v této stručné poznámce stranou.

93 „Obnovení naší politické samostatnosti ve formě demokratické republiky je přirozeným důsledkem a pokračováním našeho vývoje,“ napsal po světové válce T. G. Masaryk – srov. *Světová revoluce. Za války a ve válce. 1914–1918*, Praha 1930, s. 582.

předstupněm socialismu.⁹⁴ Zatím nikdo si ale nepoložil otázku, jakým způsobem o těchto otázkách uvažovali samotní aktéři našeho „obrození“. V zájmu stručnosti se omezím na několik poznámek k zárodečnému období české národní ideologie v předbřeznovém období.

Na přelomu 18. a 19. století se v době revolučních a napoleonských válek představitelé počínajícího českého národního hnutí svorně identifikovali s válečnými cíli habsburské monarchie a postavili se na stranu protirevoluční obrany. Jejich spisy a propagandistické legendy odsuzovaly údajnou francouzskou svobodu, která není nic jiného než divoké spuštění a anarchie, a zdůrazňovaly šťastný život císařských poddaných. V letech 1808–1809, kdy si i císařská armáda napsala na prapory heslo osvobození Evropy od francouzské hegemonie, využili mluvčí počínajícího národního hnutí situace k tomu, aby zdůraznili multietnický charakter monarchie a v propagandistických básních a letáčích připomínali slavnou českou minulost, včetně husitství, to ale bylo používáno především jako historický doklad české udatnosti, případně jako důkaz pro to, jak statečně si vede české vojsko, pokud se mu dostane velení v mateřské řeči.⁹⁵ Ideálem českých vlastenců tehdy byly reformy „shora“ prováděné osvíceným panovníkem a skutečnost je o jejich pravdě přesvědčovala. Zásadní změny realizovala vláda Josefa II., výstřelky vzbuzující jejich obavy pak odstranil Leopold II., který také uskutečnil některé kroky uspokojující státoprávní i rodící se národní vědomí: například česká korunovace a založení katedry české řeči a literatury na pražské univerzitě.

Pojem pokroku byl v následujících desetiletích v českém prostředí frekventovaný poměrně často a nebyl to „pokrok“ ledajaký. „Národní pokrok“ – to bylo jedno z nejužívanějších slovních spojení na stránkách českého tisku první poloviny 19. století, a to v nejrůznějších variantách. Vlastenci v soukromé korespondenci i v příspěvcích do českých časopisů se navzájem informovali o „pokroku národního hýbání“, který byl spatřován v českých divadelních představeních, merendách a besedách, bálech, zakládání českých knihoven; náplní rozhovorů mezi členy původně malé vlastenecké skupiny byl takřka vždy „pokrok národní literatury“ apod.⁹⁶ Při povrchním pohledu by se tedy mohlo zdát, že i české

94 ZDENĚK NEJEDLÝ, *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, Praha 1948. K širšímu kontextu vývoje Nejedlého názorů srov. JIŘÍ KŘEŠŤAN, *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*, Praha 1996.

95 Podrobněji JIŘÍ RAK, *Napoleonské války a počátky národního obrození*, in: *Napoleonské války a historická paměť*, (edd.) Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř, Brno 2005, s. 193–207.

96 Srov. JIŘÍ RAK, *Formy „vlastenecké komunikace“*, in: *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*, (ed.) Kateřina Bláhová, Praha 2002, s. 75–82.

národní hnutí spojilo svůj osud s evropským „náboženstvím pokroku“ a opíralo o něj svou víru v konečný úspěch. Situace ale zdaleka nebyla tak jednoduchá, vždyť ve stejné době byli svědky formování velkých evropských národů, které ve jménu „pokroku“ nemilosrdně pohlcovaly menší etnické skupiny (příkladem může být jazyková politika Francouzské revoluce). Také ve svém nejbližším okolí, z německé strany, mohli naši vlastenci slyšet o pokroku, který vyžaduje, aby se Češi stali součástí velké moderní německé kultury a smířili se s tím, že ve střední Evropě hrají Němci úlohu integračního činitele. Vždyť ještě na konci 18. století byl historik František Martin Pelcl, později zařazovaný do první generace českých „obrozenců“, přesvědčen o tom, že postup civilizačního procesu povede k neodvratné germanizaci českého prostoru.⁹⁷ Dále stačí připomenout v této souvislosti spisy českobudějovického rodáka Franze Schuselky a negativní postoje vůči Čechům zaujímané německými liberály i radikálními demokraty během revoluce 1848/1849. Marxovy a Engelsovy články z této doby činily obtíže marxistickým historikům ještě po více než sto letech.⁹⁸ Ostatně i česká reformace byla tehdy nejednou považována za německý přínos evropské svobodě.⁹⁹ Konec konců Češi sami velmi ostře v podstatě ze stejných pozic vystoupili proti Slovákům a v kodifikaci spisovné slovenštiny spatřovali brzdu dalšího postupu slovanské emancipace.¹⁰⁰

Proti obrozenecké víře v nezadržitelnost pokroku hovoří také skutečnost, že zhruba až do konce 30. let naše vlastence pohled na jejich současnost nenaplňoval přílišným optimismem a z jejich korespondence vyplývá, že příliš nedůvěřovali „světovému duchu“, který s železnou jistotou vede jejich snahy, že naději na úspěch spojovali spíše s individuálním nasazením obětavých jedinců. Vzpo-

97 F. M. PELZEL, *Geschichte der Deutschen und ihrer Sprache in Böhmen*, Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft 1789–1790.

98 Takřka klasickou ukázkou křečovitě snahy o vysvětlení protislovanských názorů „klasiků“ představuje kniha I. I. UDALCOVA, *Z dějin národních a politických bojů v Čechách roku 1848*, Praha 1954.

99 Například J. G. Herder v *Dopisech na podporu lidskosti* oslavuje Jana Amose Komenského jako jednoho z největších mužů německého národa s výslovným odůvodněním: „neboť proč nepočítati Čechy a Moravu k Německu?“ – cituji dle J. G. HERDER, *Vývoj lidskosti*, Praha 1941, s. 391. Množství dokladů o pozitivním vztahu česko-německých autorů k husitské minulosti, kterou před rokem 1848 považovali i za minulost svou, přináší ARNOŠT KRAUS, *Husitství v literatuře zejména německé*, díl 3: *Husitství v literatuře devatenáctého století*, Praha 1924.

100 Srov. argumentaci českých národovců ve sborníku *Hlasové o potřebě spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*, Praha 1846.

meňme například známého, i když nikde přesně nedoloženému povzdechu, že kdyby při vlastenecké schůzce spadl strop, bylo by „veta po českém národu“, odtud pramení i nářky při úmrtí významných národovců – odchod jednotlivce v dobové optice představoval ohrožení celku.¹⁰¹ Na druhé straně ale národovci v zásadě jistý pokrok vyznávali, protože současnost v jejich očích byla nevábná, zbývala orientace na pohyb vpřed, mnohdy však omezovaný jen na národnostní, resp. jazykovou problematiku. Osvícenská víra ve zdokonalitelnost lidského rodu je tu tak zajímavým způsobem transformována v přesvědčení o možnosti získat většinu obyvatelstva pro českou národní věc.

Nezadržitelný postup pokroku naši vlastenci nenacházeli ani v dějinách; rozšířený historismus měl dlouho komplikovanější charakter. Problémový byl už i samotný výklad historického vývoje; ani ten pro ně nebyl jednosměrným pohybem vpřed. Řečeno se známým výrokiem rádia Jerevan, z vlastenecké perspektivy „lépe již bylo“ a o tuto pravdu pak bylo možné opřít víru, že lépe snad zase jednou bude. Klasickým příkladem tohoto pohledu je ve své době nesmírně oblíbená báseň Boleslava Jablonského *Tři doby země české*,¹⁰² jejíž deklamace byla stabilní součástí českých merend. Báseň podává pohled na české dějiny jako na triádu slávy, úpadku a současné počátky nového života. Jde tu vlastně o jakýsi přerušovaný pokrok. Zdeněk Hrbata tento aspekt českého historismu před lety hezky ilustroval na příkladu rozdílné české a francouzské či anglické reflexe návštěvy rozvalin středověkého hradu – zatímco Francouz s uspokojením pohlíží na rozkotané zbytky staré feudální pýchy, pro Angličany tvoří zřícenina kulisy hrůzostrašného „gotického románu“, Čech truchlí nad žalostnými pozůstatky někdejší české slávy.¹⁰³

František Palacký vlastně jako jediný z našich vlastenců předbřeznové éry podrobněji promýšlel ideu pokroku v dějinách. Lidstvo podle jeho přesvědčení směřuje k božnosti, tj. především k mravnímu zdokonalení, jehož součástí je také emancipace individua a národního kolektivu. Je známo, že tak reflektoval

101 Například po smrti J. K. Chmelenského psal F. L. Čelakovský Palackému: „Ztratíme my ještě dva neb tři takovéto muže ze skromnického počtu našeho – kde se najednou octneme? Nejinde než tam, kde před třiceti a více lety jsme byli. Osud se nás nelitostně dotýká (...) máme vůbec naději na úspěch?“ Cituji dle *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 2, *Dopisy z let 1829–1842*, s. 513.

102 BOLESLAV JABLONSKÝ, *Tři doby země české*, in: *Básně Boleslava Jablonského*, Praha 1893, s. 178–180.

103 ZDENĚK HRBATA, *Hrady a jejich zříceniny*, in: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*, (ed.) Daniela Hodrová a kol., Praha 1997, s. 25–41.

ukončení napoleonských válek, že uvažoval o světové globalizaci (moderně řečeno; jeho slovy „centralisací“), v projevu o proměnách české ústavy mluví o konci feudalismu a nastupující síle „veřejného mínění“.¹⁰⁴

Optimistická důvěra v budoucnost, a tedy i odevzdání se pokroku začíná v českém národním myšlení převažovat od 40. let. Stoupající úloha průmyslu a techniky vedla vlastence k víře, že v moderní době již nebude o významu jednotlivých národů rozhodovat jako doposud početní velikost a vojenská síla, nýbrž jejich vzdělanost a hospodářská schopnost, a tady viděli šanci pro malé národy.

Pevná víra, že je českou povinností zapojit se do evropského trendu, zní například z básně J. P. Koubka věnované otevření pravidelného železničního provozu mezi Olomoucí a Prahou: „Veliké má vlast ta povolání / a my velkou máme povinnost: / Bychom k předu spěli bez ustání / i předsudků svrhli ničemnost. / Kdo zůstane zpátky – ku pokání / nebude snad mítí času dost; / parních strojů hvízd ku činnosti pudí / kýž ospalce všechny ze sna zbudí.“¹⁰⁵ Verše připomínající slavné Nerudovo: „Kdo chvíli stál, již stojí opodál“, by tak mohly tvořit efektní závěr těchto poznámek a dokumentovat tak definitivní české přimknutí se k myšlence pokroku; bylo by to však příliš zjednodušující. Letmý pohled na české dějiny 19. století počínaje složitou situací revoluce roku 1848 nás přesvědčí, že české myšlení své naděje čerpalo z víry v postupné prosazování se „pokrokových myšlenek“, na druhé straně se ale obávalo jejich příliš rychlého postupu. Na tomto místě není prostor pro podrobnější analýzu nacionálních postojů vůči zavádění všeobecného volebního práva, českého antisemitismu a dalších antimodernizačních trendů. Bude tedy lepší zakončit konstatováním, že název slavného parodického podniku Jaroslava Haška, založení Strany mírného pokroku v mezích zákona, možná vystihuje český vztah k pokroku hlouběji než její iniciátoři zamýšleli. Uzavřu proto tyto řádky citací jedné sloky stranické hymny, pocházející z pera Josefa Macha:

„Ať prudký pokrok chtějí jiní,
násilím zvracet světa řád,
my pokrok mírný chceme nyní,
pan Hašek je náš kandidát.“¹⁰⁶

104 Literatura o Františkovi Palackém a jeho díle je velmi bohatá, shrnuje ji monografie JIŘÍHO KOŘALKY, *František Palacký (1798 – 1876). Životopis*, Praha 1998.

105 J. P. KOUBEK, *Óda na otevření holomoucko – pražské c. k. státní dráhy dne 20. srpna 1845*, Květy 12/1845, č. 101, s. 401.

106 Cituji dle JAROSLAV HAŠEK, *Politické a sociální dějiny strany mírného pokroku v mezích zákona*, Praha 1963, s. 294.